

DOSSIER

LA GUERRA DEL FRANCÈS

Quin nom per a la “maleïda guerra d'Espanya”?

Per Genís Barnosell*

Resum

Guerra d'Independència, Guerra d'Usurpació, Guerra d'Espanya, Guerra del Francès són els noms que ha rebut la guerra de 1808-1814, noms que tenen a veure amb la ideologia que hi ha al darrere. Una ideologia que no explica el fet militar, sinó que l'interpreta. Cada nom se'l situa en el moment en què apareix historiogràficament.

Paraules clau

Guerra d'Independència, Guerra d'Usurpació, Guerra d'Espanya, Guerra del Francès

Abstract

War of Independence, Usurpation War, Spanish War, French War are the names given to the 1808-1814 war (the Spanish Napoleonic Wars in English and American historiography) and they all relate to the ideology of their users. An ideology that does not explain the military event, but that interprets it. Each name has to be situated at the moment at which it appears historiographically.

Keywords

War of Independence, Usurpation War, Spanish War, French War (i.e. the Spanish Napoleonic Wars)

* Universitat de Girona.

DOI: 10.2436/20.8010.01.5

UNA GUERRA D'INDEPENDÈNCIA?

El juny de 1809, el general Verdier, cap de l'exèrcit del setge de Girona, va escriure al seu ministre de la guerra per informar-lo que Girona “està totalment bloquejada” i que en sis o vuit dies començaria el bombardeig de la plaça i es felicitava dels desertors que li arribaven. Tot seguit, però, indicava que “la rereguarda em preocupa més que la mateixa plaça. Jo estic, al meu torn, bloquejat per un núvol de miquelets i *paysans* armats, que roben i massacren de la manera més cruel tot aquell que té la dissort d'apartar-se a cinc-centes passes del campament, de manera que jo m'he de guardar d'aquesta banda amb més precaució que de la plaça”. La idea, per tant, que la guerra es feia per part dels espanyols en bona part amb tropes irregulars i civils armats era ben present en els comandaments francesos. Com eren ben conscients de les dificultats que això implicava. Tant era així que fou el mateix Napoleó qui, en el seu exili de Santa Helena, es va referir a la “maleïda⁽¹⁾ guerra d'Espanya [que] ha estat la causa primera de tots els mals de França”.

Aquesta idea va passar a formar part no només de tota narració o descripció de la guerra, sinó que la guerra va esdevenir un model de guerra “popular”. Un teòric prou important de la naixent *ciència* de la guerra, el baró de Jomini, escrivia al primer terç del segle XIX que les guerres “nacionals”, aquelles que es lliuren contra una població sencera o contra la majoria d'una població animada per l'amor a la seva independència són, “de totes [,] les més terribles” perquè “cada pas és disputat per un combat” i l'exèrcit que entra en un país així “no té més que els seus campaments, els seus aprovisionaments no es poden fer més que a punta d'espasa, els seus combois són arreu amenaçats i robats”. “Aquest espectacle d'un moviment espontani de tota una nació es veu rarament”, afegia, i esmentava com a exemples –entre alguns altres– la Catalunya de 1712-14 i l'Espanya de 1808-1814. Si els “pobles”, a més, eren de muntanya, aleshores la lluita encara era pitjor. Els exemples eren els suïssos, els tirolesos i els catalans de 1712 i 1809.

No és sorprenent, per tant, la lectura que el liberalisme de la primera meitat del segle XIX va fer de la guerra. Recordem que aquest liberalisme reclamava fonamentalment un estat constitucional, és a dir, un estat regit per la llei contra l'arbitrarietat del rei tot sol o absolutisme, justificat en darrer terme pel “poble” i la “sobirania nacional”. Des d'aquesta perspectiva, la guerra va ser vista des de molt aviat com una guerra del “poble” per la seva “independència”. Independència respecte de França, per descomptat, però associada també a la “llibertat” que calia implantar una vegada l'absolutisme hagués estat enderrocat. Va ser el liberalisme de la dècada de 1840 el que va consolidar el terme de “guerra d'independència” per referir-se a un conflicte en què el

1. “Maleïda” en la traducció castellana del llibre de Ronald Fraser, *La maldita guerra de España*, Crítica, Barcelona, 2006. L'original francès diu “malheureuse”: desgraciada, malaurada, dissortada, etc.

conjunt del “poble” hauria lluitat unànime contra l’invasor a la recerca de la llibertat. En una reinterpretació del tot idealista del passat medieval, la guerra no faria més que demostrar la perenne voluntat de llibertat del poble espanyol. I, sobretot en una primera etapa, la diversitat del passat medieval podia ser incorporada al present: les Corts d’Aragó i Catalunya i les de Castella, Lanuza, Padilla i Pau Claris i el Consell de Cent, esdevingueren precedents gloriosos de la nova era de llibertat que s’obria.

Al conjunt d’Espanya, les referències a la història no estrictament castellana aniran desapareixent o esdevenint més i més marginals a mesura que avanci el segle. A Catalunya, aquest “doble patriotisme”, que assimilava el passat de “llibertat” català al present espanyol, i que afegia la guerra contra la França napoleònica a la llarga llista de lluites del poble català, tingué una llarga pervivència. És el patriotisme que amara tota la cultura catalana de la primera meitat del segle XIX (almenys de les elits, perquè de les classes populars poca cosa en sabem) i que trobem a la Renaixença, i que no cedirà fins que, a finals del segle XIX, la nova cultura del catalanisme arraconi les referències a la Guerra de 1808-1814 (tret del cas d’algunes cultures regionals o locals, com la gironina que continuarà lloant els setges) i posi el passat medieval no pas al servei d’una nació espanyola sinó al servei d’una nació catalana.

Ben entès no tot el liberalisme espanyol va entendre la “Guerra de la Independència” en el mateix sentit. Mentre que per a les seves fraccions més radicals va ser sempre un model de llibertat, les seves fraccions més conservadores lloaran més aviat la fidelitat del poble espanyol a les tradicions heretades. Per a uns i per als altres, però, la guerra va esdevenir un model de comportament –de comportaments diversos, per descomptat, segons la ideologia de cadascú. Així, el conde de Toreno, un liberal moderat, per justificar la publicació de la seva *Historia del levantamiento, guerra y revolución de España* assenyalava que “¡Quiera el cielo que suministre su lectura provechosos ejemplos de imitación a la juventud española, destinada a sacar a la patria de su actual abatimiento”.⁽²⁾ D’una manera o de l’altra, també, no hi ha dubte que constituïa un llenguatge nacionalista. Com ha assenyalat José Álvarez Junco, “presentar (...) la larga y sangrienta confrontación de 1808 a 1814 como una ‘guerra de independencia’, o enfrentamiento con ‘los franceses’ por una ‘liberación española’, es una de esas simplificaciones de la realidad tan típicas de la visión nacionalista del mundo, o de cualquier otra visión doctrinaria en definitiva, siempre dadas a explicar conflictos complejos en términos dicotómicos y maniqueos, gracias a lo cual consiguen atraer y movilizar políticamente”.⁽³⁾

2. TORENO, Conde de, *Historia del levantamiento, guerra y revolución de España*, Madrid, BAE, 1953 [1835-37].

3. ÁLVAREZ JUNCO, José, *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2001.

La “Guerra de la Independència” és, per tant, una visió simplista d’una situació més complexa. No és que aquest element no existís a l’època. Una part de la població va viure la guerra des d’aquesta perspectiva: fou el cas del liberalisme de Cadis. Amb ells neix pròpiament el nacionalisme espanyol. Seguint el seu raonament, l’abdicació dels Borbons en Napoleó era inadmissible no només perquè no hauria estat voluntària, sinó també, i principalment, perquè hauria requerit el consentiment de la nació. Efectivament, la nació tenia el dret a defensar-se i governar-se per ella mateixa, fins i tot sense el seu rei, perquè era en ella on residia la sobirania. I això era, precisament, el que estava passant. En definitiva, el rebuig a Napoleó esdevenia, en la perspectiva liberal, una lluita de la nació per la seva llibertat. Enllaçant amb el passat medieval ja esmentat, la victòria contra Napoleó redimiria les derrotes passades davant de l’absolutisme. Com exclamaria Alcalá Galiano després de la proclamació de la Constitució de 1812, “*¡españoles, ya tenéis patria!*”. Aquest, però, era només un punt de vista. Altres s’ho miraven de manera molt diferent.

GUERRA D’INDEPENDÈNCIA O GUERRA D’USURPACIÓ?

Per als absolutistes, la guerra no era precisament una guerra per la independència d’una suposada nació sinó una “guerra d’usurpació”, és a dir, una lluita dinàstica pel poder, o, dit d’una altra manera, la lluita dels “vassalls” o “súbdits” per defensar el seu rei legítim. En aquest sentit, Josep I era un usurpador, i Ferran el rei legítim –i aquesta era la qüestió fonamental, i no res relacionat amb la sobirania d’una nació que no existia. No ha d’estranyar, per tant, la política de Ferran una vegada va assolir el poder el 1814: si abans de marxar de Valençay (pel tractat de Valençay, d’11/12/1814) havia escrit a la Regència per dir-los que “*en cuanto al restablecimiento de las Cortes, como a todo lo que pueda haberse hecho durante mi ausencia que sea útil al reino, merecerá mi aprobación como conforme a mis reales intenciones*”, el 4 de maig de 1815 acusava, alhora, Napoleó i les Corts de Cadis d’haver-lo desposseït de la sobirania. Pel que fa a l’obra revolucionària d’aquestes Corts (la constitució de Cadis, que establia la sobirania nacional i l’obra legislativa que li era coherent) el decret deia: “*declaro que mi real ánimo es no solamente no jurar ni acceder a dicha Constitución, ni a decreto alguno de las Cortes generales y extraordinarias y de las ordinarias actualmente abiertas... sino el de declarar aquella Constitución y aquellos decretos, nulos y de ningún valor ni efecto, ahora ni en tiempo alguno, como si no hubiesen pasado jamás tales actos y se quitasen de en medio del tiempo*”. De manera molt coherent amb la visió de la guerra com una usurpació, restituint la monarquia legítima cap altre canvi polític no era legítim ni convenient. D’aquí la repressió contra els liberals i contra la mateixa regència, i el seu intent de retornar a la situació de 1808. En definitiva, va ser la victòria política del liberalisme el que va imposar el nom

i la visió de la guerra com a “Guerra d’Independència” i no cap superior capacitat descriptiva d’aquest nom. D’aquí, que al llarg del primer terç del segle XIX la guerra no rebés una denominació única, sinó diversa: a més dels ja esmentats, podem trobar noms com “revolució d’Espanya”, “alçament”, “guerra d’Espanya”, etc. Cal apuntar, també, que en el moment del conflicte un mateix text o autor pot usar denominacions diverses –serà amb el temps que la denominació “guerra d’independència” s’anirà assimilant amb la versió liberal nacionalista descrita.

Visió simplista, hem dit, perquè a banda de la diversitat de denominacions, la guerra tingué diversitat de vessants i d’actituds que no poden reduir-se a una de sola. Un exemple és el caràcter també civil de la guerra –especialment entre les elits, però també amb la presència de “caragirats” entre els combatents francesos–. Un altre, la potent influència de la xenofòbia com a element central dels combatents (sovint més present en tant que odi cap a allò foraster més que com a exaltació d’allò propi, encara mal definit –ha argumentat Álvarez Junco), o el localisme i patriotisme local, i fins i tot el més concret greuge personal, que foren sovint motivacions tant o més potents que qualsevol altra per anar a combatre. La mateixa definició de la guerra de guerrilles com una guerra “popular” necessita de matisacions diverses. Segons les dades recollides per Ronald Fraser, a la guerrilla hi predominaven, certament, els homes procedents dels sectors populars, especialment entre els simples combatents. Entre els dirigents guerrillers, en canvi, la situació era més complexa i, malgrat que alguns dels guerrillers principals podien ser pagesos o camperols, petits propietaris, pastors o ferrers, també hi hagué molts clergues, militars i autoritats o funcionaris. De fet, del primer grup, Fraser n’ha documentat 25 i del segon, 96 –malgrat que era habitual a l’Antic Règim de documentar amb molt més rigor les classes privilegiades que les plebees. La qüestió és com aquests líders aconseguien mobilitzar els seus seguidors. Algunes dades personals indiquen que dues raons fonamentals per afegir-se a la guerrilla podrien haver sigut la d’haver patit personalment la violència per part dels francesos i la “professió” de militar, és a dir, que, desaparegut o inactiu en gran part l’exèrcit professional, molts soldats haurien mantingut la seva forma de vida afegint-se a la guerrilla. Cal, però, anar més enllà i preguntar-se pels lligams de tota mena –familiars o clientelars, per exemple– que haurien pogut ajudar a aquesta mobilització.

No tots els guerrillers, per altra banda, combatien pels mateixos ideals. A partir dels pocs als quals es coneix la filiació política, es pot dir que els absolutistes duplicaven els liberals –dues visions ben diferents, com hem vist, de la guerra. Això vol dir que la guerrilla no implicà una experiència política uniforme i, molt probablement, sovint no implicà una experiència política de cap mena. L’expulsió dels francesos, d’Espanya, o més simplement encara, de la comarca o de la regió, podia ser el mòbil fonamental, més enllà de qualsevol altra ambició. És també exagerat afirmar que les guerrilles sempre es trobaven

com “peix a l’aigua” enmig de les masses rurals. Si a vegades les relacions eren bones, en altres les demandes d’aquests guerrillers esdevenien una càrrega més afegida a la fiscalitat francesa o a la de l’exèrcit oficial espanyol –quan aquest existia–, i era exigida no pas amb millors miraments. Finalment, no es pot dir, tampoc, que foren només les guerrilles les que sostingueren la guerra. L’exèrcit angloespanyol, sota comandament de Wellington, acabà demostrant-se tant decisiu o més. Una estimació altament especulativa (Ronald Fraser) atribueix a cadascun més o menys la meitat de les baixes que sofriren les tropes imperials.

LA GUERRA DEL FRANCÈS

Si en la historiografia escrita en llengua castellana la denominació avui habitual és la de “Guerra de la Independència”, en català la denominació acceptada és “Guerra del Francès”. Aquesta és una denominació d’origen popular que a vegades es troba en textos del segle XIX o inicis del segle XX. Per exemple, l’arquitecte Rafel Masó defensava el 1908 que calia a Girona un monument commemoratiu dels setges que s’anomenaria “Museu català de la Guerra del Francès”. Català perquè aplegaria documentació de tota “nostra terra” i “del francès” perquè s’estendria a “totes aquelles temptatives de dominació que per tal nom són conegudes”. La proposta era molt novedosa a Girona, no només perquè es proposava un lloc de reflexió i de “pau” sinó perquè, crec que per primera vegada, deixava de banda l’intocable fins aleshores independència d’Espanya.

Aquesta denominació, però, no ha estat acceptada historiogràficament fins a dates molt avançades. Les grans obres catalanes del segle XIX usaven la denominació de “Guerra de la Independència”: és el cas d’Adolf Blanch, *Historia de la guerra de la Independencia en el antiguo Principado* (1861) o d’Antoni de Bofarull, *Historia crítica de la guerra de la Independencia en Cataluña* (1886-1887). També l’usava Antoni Aulèstia i Pijoan en la seva *Història de Catalunya* (1887-89) destacant-ne, però, el que ell anomenava el “despertar” de l’esperit regional, assenyalant que les diverses regions van actuar un temps amb independència les unes de les altres, “partint de llur inmanent sobirania que un segle de despotisme no havia pogut fer oblidar”. A la dècada de 1950, aquesta era també la denominació usada per Jaume Vicens i per Joan Mercader,⁽⁴⁾ i encara a la de 1960 per Joan Reglà.⁽⁵⁾

Els que no usaven aquesta denominació, n’usaven d’altres, però no pas “Guerra del Francès”. Era el cas de la *Història de Catalunya* (1934-35 i 1962) de Ferran Soldevila, que parlava de la “Guerra Napoleònica” amb un esforç molt notable per abraçar des de les actituds i motivacions ideològiques al sofriment i

4. *Els capitans generals*, 1957, dins de la col·lecció de les «Biografies catalanes».

5. REGLÀ, Joan, (dir.) *Història de Catalunya*, Aedos, 1969, capítol escrit pel mateix Reglà.

penalitats de la població, passant per les institucions i la resistència. També era el cas de Pierre Vilar, si bé aquest es pot considerar que seguia més aviat models francesos, que normalment es referien al conflicte amb el mateix nom de guerra napoleònica o de “Guerra d’Espanya”. Tampoc usaven el concepte de guerra d’independència els autors de llengua anglesa, per als quals el conflicte sempre havia estat el d’una “Guerra Peninsular” –denominació geogràficament del tot exacta, si bé es confon amb l’altra “Guerra Peninsular”: la de successió. La situació va canviar en les dècades de 1970 i 1980, a partir d’un primer text de Jaume Vicens, “La guerra del francès”, que, molt significativament, començava: “La guerra del francès o de la Independència separa dos móns a Catalunya”.⁽⁶⁾ I l’article que, avançat el procés, el va teoritzar va ser el de Josep Fontana, “Guerra del Francès, Guerra de la Independència, Guerra Napoleònica: ¿qüestió de noms o de conceptes?”.⁽⁷⁾ Fontana defensava el nom de Guerra del Francès tot al·legant que representava la percepció de “la majoria dels catalans que van ser-ne protagonistes i víctimes” i perquè reflectia, “sense mutilar-la, la realitat d’una situació històrica complexa”: la d’uns sectors populars que van viure tràgicament el conflicte i per als quals el nom de Ferran VII representava una esperança de millora –el retorn a uns temps feliços ideals– i no pas simplement una fidelitat dinàstica-. Una esperança, deia Fontana, que “els ha estat arrabassada pels invasors francesos” i ben diferent de la revolució liberal de la burgesia que les classes populars no “entenen” ni “comparteixen” –“ni (afegia Fontana) hi ha motiu per altra cosa”. És en aquest context que apareixen treballs com el d’Esteban Canales, “Una visió més real de la Guerra del Francès: la història de Bràfim d’en Bosch i Cardellach”,⁽⁸⁾ que pretenia oferir una visió diferent de la guerra: “aquesta no és una història de bons i dolents, ni l’ocupen tan sols accions heroiques. És més aviat un relat de les penes i els treballs que va haver de patir una població de prop de 1.000 habitants durant una guerra inacabable (...) Més que no pas glorioses batalles i gestes dels paisans dignes d’immortalitat, són fets prosaics, els que formen el paisatge quotidià: caresties, fam, malalties; contribucions, requisos, multes; robatoris, violacions, assassinats. I els protagonistes són sovint soldats indisiplinats, desertors, bandolers al servei d’un bàndol o de l’altre”. El nom de Guerra del Francès, per tant, apareix implicat amb aquest altre vessant de la guerra, considerat més “real”, que no pas el clàssic –en una interpretació que no deixa de ser una versió madura de la història social que tendia a considerar la història política com una realitat més superficial que no pas l’econòmica o la social. El mateix Canales es referia a aquestes altres realitats en un article sobre les abundants desercions, que li servien per “reinterpretar la guerra amb una nova visió en què l’epopeia de cartró-pedra deixi terreny a una realitat més prosaica”.⁽⁹⁾

6. *Moments crucials de la història de Catalunya*, 1962.

7. *L’Avenç*, 113, (1988).

8. *Recerques*, 21, (1979).

9. “La resistència antifrancesa a Catalunya: estudi d’alguns comportaments”, *L’Avenç*, 113, (1988).

Prova de la difusió del concepte en són les publicacions aparegudes des de la dècada de 1970. Els treballs de Lluís Maria de Puig⁽¹⁰⁾ i de Ramon Alberch,⁽¹¹⁾ el gran treball de Joan Mercader, *Catalunya i l'imperi napoleònic* (1978) que actualitzava tota la seva recerca; el capítol sobre la guerra de la *Història de Catalunya* Salvat (1978-80), redactat per Lluís Maria de Puig; el capítol corresponent de la *Història dels Països Catalans* d'Edhasa, redactat per Núria Sales (1982), o els capítols del mateix Fontana a la *Història de Catalunya* d'Oikos Tau (1983) i a la dirigida per Pierre Vilar (1988) –per posar només uns quants exemples significatius: tots parlen sempre de “Guerra del Francès”.

ÉS POSSIBLE (O CONVENIENT) UN CONSENS?

Siguin els que siguin els orígens d'una o altra denominació, a hores d'ara, com ja ha estat apuntat, “Guerra de la Independència” i “Guerra del Francès” són les denominacions usades habitualment en castellà i en català, respectivament. Certament, algunes interpretacions actuals recorden de manera molt clara la intenció política del nom original. Aquells que avui destaquen que la guerra fou el naixement de la nació espanyola i que tots els espanyols haurien lluitat unànimes contra l'invasor i per la llibertat obliden tots els absolutistes que també van lluitar i la realitat d'una lluita que, com hem vist, era molt més complexa. També és cert, però, que la investigació històrica ha avançat i que sota una o altra denominació es troben molt bons treballs. Així, sota el rètol de “Guerra de la Independència” –que sembla gaudir, per altra banda, de la creixent adhesió dels historiadors estrangers, s'han elaborat molt bons treballs sobre la problemàtica guerrilla, sobre els afrancesats o sobre les misèries de la guerra– tots ells, temes poc grats al model nacionalista. I també és cert que sota el nom de “Guerra del Francès” s'han tractat i s'han de tractar les institucions polítiques, les lluites ideològiques o l'estricta història militar. Perquè si les misèries i les desercions foren “reals” també ho fou ben sovint la resistència, la religiositat o la lluita per la nació que alguns creien que estaven construint o per una visió liberal del món que tindrà suports socials molt més amplis que no només les soles elits.

A hores d'ara, per tant, més que per servir de base per proposar la substitució d'un o altre nom, el recorregut històric que hem fet a través de les denominacions de la “maleïda guerra d'Espanya” ha de servir per fer-nos conscients, en primer lloc, de les mancances que ha tingut a vegades l'estudi d'aquest període i la necessitat, per tant, de superar-les. I de recordar-nos, una vegada més, que quan els humans posem noms a les coses o als fets no els estem simplement descrivint, sinó que també els estem interpretant.

10. *Girona francesa*, 1976.

11. *Els orígens de la Girona contemporània*, 1978.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ JUNCO, José, *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2001.
- AULÈSTIA I PIJOAN, Antoni, *Història de Catalunya*, Barcelona, 1887-89.
- BLANCH, Adolf, *Historia de la guerra de la Independencia en el antiguo Principado*, Barcelona, 1861.
- BARNOSELL, Genís, “Memòria i mite dels setges de Girona, 1808-2008”, a DIVERSOS AUTORS, *Girona i la Guerra del Francès (1808-1814)*, Girona, Ajuntament de Girona, 2008.
- BELMAS, Jacques-Vital, *Journaux des sièges faits ou soutenus par les Français dans la péninsule de 1807 á 1814*, Paris, 1836-1837, 4 vol. i un atlas.
- BOFARULL, Antoni de, *Historia crítica de la guerra de la Independencia en Cataluña*, Barcelona, 1886-1887.
- CANALES, Esteban, “Una visió més real de la Guerra del Francès: la història de Bràfim d’en Bosch i Cardellach”, *Recerques*, 21, (1979), pàg. 7-49.
- CANALES, Esteban, “La resistència antifrancesa a Catalunya: estudi d’alguns comportaments”, *L’Avenç*, 113, (1988), pàg. 26-31.
- ESDAILE, Charles J., *España contra Napoleón*, Barcelona, Edhasa, 2006.
- FONTANA, Josep, “Guerra del Francès, Guerra de la Independència, Guerra Napoleònica: ¿qüestió de noms o de conceptes?”, *L’Avenç*, 113, (1988), pàg. 22-25.
- FRADERA, Josep M., *Cultura nacional en una societat dividida*, Barcelona, Curial, 1992.
- FRASER, Ronald, *La maldita guerra de España*, Barcelona, Crítica, 2006.
- GARCÍA CÁRCEL, Ricardo, *El sueño de la nación indomable. Los mitos de la guerra de la Independencia*, Madrid, Temas de hoy, 2007.
- JOMINI, Baron de, *Tableau analytique des principaux combinaisons de la guerre*, Paris, 1830 (3a edició).
- MERCADER, Joan, *Els capitans generals*, Barcelona, Teide, 1957.
- MOLINER, Antonio, (ed.), *La Guerra de la Independencia en España (1808-1814)*, Barcelona, Nabla, 2007.
- REGLÀ, Joan (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, Aedos, 1969.
- SOLDEVILA, Ferran, *Història de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1934-35 i 1962.
- TORENO, Conde de, *Historia del levantamiento, guerra y revolución de España*, Madrid, BAE, 1953 [1835-37].
- VICENS, Jaume, “La guerra del francès”, dins DIVERSOS AUTORS, *Moments crucials de la història de Catalunya*, Vicens-Vives, 1962.
- VILAR, Pierre, *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, Curial, 1979 [els articles sobre 1808-14 havien aparegut en francès en 1968 i 1971].

